

Impact Factor-8.575 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2022

ISSUE No- (CCCXLI) 341

The Relevance of The Feminism Movement in the Twenty -First Century

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social Research &, Development
Training Institute, Amravati.

Editors

Dr. Chetana Yogesh Patil

Convener & Vice Principal , Head,
Women Development Cell

Arts, Commerce and Science College,
Onde, Tal. Vikramgad, Dist. Palghar

Executive-Editors

Dr. Vinod S. Sonawane

I/C Principal,

Arts, Commerce and Science College, Onde,
Tal. Vikramgad, Dist. Palghar

Editors

Dr. Basweshwar Pandagale

Co-Ordinator

HOD, Department of Political Science
Arts, Commerce and Science College,
Onde, Tal. Vikramgad, Dist. Palghar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Impact Factor – 8.575

ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

March-2022

ISSUE No- (CCCXLI) 341

The Relevance of The Feminism Movement in the Twenty -First Century

Prof. Virag.S.Gawande

Chief Editor
Director

Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. Vinod Sambhaji Sonawane

Executive-Editors
I/C Principal,

Arts, Commerce and Science College, Onde, Tal. Vikramgad, Dist. Palghar

Dr. Chetana Yogesh Patil
Editors

Convener & Vice Principal , Head,
Women Development Cell

Dr. Basweshwar Pandagale
Editors

Co-Ordinator
HOD, Department of Political Science

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील महिलांचे योगदान	प्रा.डॉ.कोंडेकर आर.एस.	1
2	स्त्रीवाद : लिंगगुणोत्तर प्रमाणातील विशमता व स्त्रीभ्रूण हत्या	प्रा. डॉ. रोहित सुधाकर गायकवाड	5
3	सणगर समाजातील स्त्रियांचे प्रश्न व स्त्रीवाद	प्रा. डॉ. सुनिलदत्त एस. गवरे	10
4	भारतीय संविधान आणि महिला सक्षमिकरण	सहा. प्रा. लक्ष्मन बाबाराव यादव	18
5	पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांचा राजकीय सहभाग एक चिकित्सक अध्ययन	डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते	21
6	स्त्रीवाद आणि आदिवासी महिला	डॉ. अजय पेत्रस बोरकर	27
7	महिला सक्षमीकरण: सामाजिक, साहित्यिक चळवळीच्या संदर्भातून	प्रा.संदिप चपटे	33
8	आधुनिक मनु आणि स्त्रीमुक्ती बील	डॉ.पौळ भावनश्रीपती	39
9	साधना साप्ताहिकातून स्त्रीवादी चळवळीचा आढावा	डॉ. वाईकर शोभा बबन	44
10	एकविसाव्या शतकात महाराष्ट्रातील आदिवासी स्त्रियांची स्थिती.	डॉ.संतोष हनुमंत जाधव	47
11	ग्रामिण स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिलांचा राजकीय सहभाग	प्रा. डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे	52
12	ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी स्त्रियांच्या समोरील आव्हानांचा अभ्यास	Mr. Sante Lalchandra Ramchandra	55
13	बहुजनांची स्फूर्तिनायिका: सावित्रीआई फुले	डॉ.शिंदे आर. डी.	61
14	पंचायतराज : ७३ वी घटनादुरुस्ती आणि महिला सबलीकरण	डॉ. तानाजी संभाजी माने	67
15	भारतातील स्त्रीवादी चळवळ	प्रा. डॉ. आर. डी. मांडणीकर	73
16	मानवी हक्क आणि महिलानांचे कायदेविषयक अधिकार	प्रा. लक्ष्मण मारोती घोटेकर	79
17	महिलाचा राजकीय सहभाग : एक दृष्टिक्षेप	प्रा.डॉ.बसवेश्वर पांडागळे	86
18	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील डॉ. अंणी बेझंट यांचे योगदान	Dr.Madhukar Vithoba Jadhav	91
19	महिला सबलीकरण आणि ऐतिहासिक परीप्रेक्षातील स्त्रियांचे जीवन	प्रा.डॉ. अब्दुलसमद बादशाह शेख	95

पंचायतराज : ७३ वी घटनादुरुस्ती आणि महिला सबलीकरण**डॉ. तानाजी संभाजी माने**

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा, जी - चंद्रपूर

प्रस्तावना :-

लोकशाही व्यवस्थेचा कणा असणाऱ्या स्थानिक स्वराज्य संस्था या भारतासाठी नवीन नसून त्या अत्यंत प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असणाऱ्या संस्था आहेत. आजमितीस कल्याणकारी राज्याच्या विचाराचा मोठ्या प्रमाणात प्रसार होताना दिसतो. अशा परिस्थितीत स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे महत्त्व अधिक पट्टीने वाढताना दिसत आहे. कारण कल्याणकारी राज्याच्या निर्मितीत या संस्थांची भूमिका महत्त्वपूर्ण राहिली आहे. आधुनिक काळात लोकशाहीच्या संवर्धनासाठी, सत्ता विकेंद्रीकरणासाठी, स्थानिक लोकांच्या प्राथमिक आणि मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी, लोकशाहीचे प्रशिक्षण देण्यासाठी आणि राजकीय नेतृत्वाच्या विकासासाठी अशा अनेक अंगाने या संस्थांची आवश्यकता असल्याचे दिसून येते. लोकशाहीच्या विकासात आणि स्थैर्यात या संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. याबाबत प्रो. रिचर्ड पेस्टन म्हणतात की, "लहान-लहान संस्था या लोकशाहीच्या खऱ्या आधारस्तंभ आहेत व त्यांच्या अस्तित्वामुळेच लोकशाही अधिक प्रभावी व यशस्वी होते." (बंग, २००५, प. १०) यासोबतच असे म्हणता येईल की, लोकशाहीचा पाया हा सत्ताविकेंद्रीकरणावर आधारलेला असतो. सत्ता विकेंद्रीकरणासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विकास होणे अत्यंत आवश्यक आहे.

भारतातील स्थानिक प्रशासन संस्थेचा इतिहास हा अत्यंत प्राचीन व वैभवसंपन्न असा आहे. भारतात या संस्थांचा विकास हा प्राचीन, मध्ययुगीन, ब्रिटिश, स्वातंत्र्योत्तर अशा विविध कालखंडात झाला आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात पंचायतराजची सुरुवात पंडित जवाहरलाल नेहरू सरकारच्या काळात झाली. पंडित नेहरू स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या महत्त्व याबाबत म्हणतात की, "स्थानिक स्वराज्य संस्था हा सरकारी यंत्रणेचा पाया असून तो जर भक्कम नसेल, तर त्यावरील इमारत डळमळेल. पंचायतीचे काम करणाऱ्या लोकांत कांही गुण असतात; तसेच कांही दोषही असतात, हे मान्य केले पाहिजे... या संस्थांचे पदाधिकारी कांही चुका करतील पण त्यांना काम करण्याची संधी दिली पाहिजे प्रशिक्षणही दिले पाहिजे." (गोडबोले, २०१४, प. १७३) स्वातंत्र्योत्तर काळात पंचायतराज संस्थांना बळकटी देण्यासाठी केंद्र व राज्य स्तरावरून विविध प्रयत्न करण्यात आले. त्यातील महत्त्वाचा प्रयत्न म्हणून ७३ व्या घटना दुरुस्तीच्या उल्लेख करता येईल. म्हणजेच ही घटनादुरुस्ती पंचायत राजच्या वाटचालीतील मैलाचा दगड मानली जाते. यामुळे पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला. सोबतच राजकीय निर्णय प्रक्रियेतील सहभागापासून दूर राहिलेल्या घटकांना आरक्षणाच्या माध्यमातून सहभागाची संधी देण्यात आली. या संधीचा फायदा घेत महिलांचा पंचायतराज संस्थांमधील सहभागाचे प्रमाण वाढले आहे. तसेच महिलांनी पंचायतराजमध्ये आपल्या नेतृत्वाची चुणूक दाखवली आहे.

मूळ संज्ञा :-

स्थानिक स्वराज्य संस्था, पंचायतराज, आरक्षण, महिला नेतृत्व, महिला सबलीकरण इत्यादी.

अध्ययनाचे उद्देश :-

- i) 73 व्या घटनादुरुस्तीतील आरक्षणाच्या तरतुदीमुळे पंचायतराज संस्थातील वाढलेल्या महिलांच्या सहभागाचा अभ्यास करणे.
- ii) पंचायतराज संस्थातील महिला नेतृत्वाचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभागाचा अभ्यास करणे.

अध्ययनाचे गृहीत कृत्ये :-

- i) 73 व्या घटनादुरुस्तीतील आरक्षणाच्या तरतुदीमुळे पंचायतराज संस्थामध्ये महिलांचा सहभाग वाढला आहे.
- ii) पंचायतराज संस्थातील महिला नेतृत्व निर्णय प्रक्रियेत आपला ठसा उमटवित आहे.

अध्ययन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी विश्लेषणात्मक अध्ययन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. अध्ययनासाठी दुय्यम तथ्यसंकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. त्यासाठी अध्ययन विषयाशी निगडित ग्रंथ, प्रकाशित लेख, विविध संकेतस्थळे इ.चा उपयोग करून पंचायतराज संस्थातील महिलांचा सहभाग व महिला सबलीकरणाचा अभ्यास केला आहे.

तथ्याचे विश्लेषण:-**1) पंचायत राजव्यवस्था व 73 वी घटनादुरुस्ती :-**

स्थानिक स्वराज्य संस्था या घटक राज्यातर्गत स्थापन करण्यात आलेल्या दैनंदिन प्रशासनाबाबत स्वायत्तपणे निर्णय घेऊन त्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्था आहेत. यात स्थानिक लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींचे सरकार असते. त्यामार्फत या संस्थेचा शासनकारभार चालवला जातो. मात्र या संस्था अंतर्गत दृष्ट्या स्वायत्त असल्या तरी बाह्यदृष्ट्या असार्वभौमिक असतात. भारतातील ग्रामीण समाज जीवनावर स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा फार दूरगामी असा परिणाम झाला आहे. म्हणजे ग्रामीण जनतेचे जीवन सुखी आणि समृद्ध बनण्यासाठी आधुनिक भारतातील प्रयोग महत्त्वपूर्ण आहेत. त्यालाच आपण 'पंचायतराज' या नावाने संबोधतो. महात्मा गांधींजी 'पंचायत' हा शब्द खूप जुना आणि सुंदर आहे, असे म्हणत असत. त्यांच्या मते, पंचायत या संकल्पनेत विकेंद्रित सत्तेची आणि लोकशाहीची कल्पना अंतर्भूत आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात पंचायतराज व्यवस्थेला मजबूत बनविण्यासाठी विविध समित्या स्थापन करण्यात आल्या. त्यापैकी महत्त्वपूर्ण समिती म्हणजे 26 जानेवारी 1957 रोजी राष्ट्रीय नियोजन आयोगाने स्थापन केलेली बलवंतराव मेहता समिती होय. बलवंतराव मेहता समितीने पंचायतराज आणि लोकशाही विकेंद्रीकरणासाठी केलेली महत्त्वपूर्ण शिफारशी पुढीलप्रमाणे होती. "लोकशाही विकेंद्रीकरण वास्तवात येण्यासाठी पंचायतराजची त्रिस्तरीय व्यवस्था असावी. त्रिस्तरीय व्यवस्थेत ग्रामस्तरावर ग्रामपंचायत, गटस्तरावर पंचायत समिती व जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषद असावा. त्रिस्तरीय व्यवस्था एकाच वेळी कार्यान्वित करण्यात यावी." (ठांबरे, २००७, प. १६३)

बलवंतराव मेहता समितीने सादर केलेल्या अहवालाच्या आधारे भारत सरकारने 1 एप्रिल 1958 चा कायदा पास केला. यानुसार भारतामध्ये लोकशाही विकेंद्रीकरणासाठी पंचायतराज संस्थांची स्थापना झाली. त्याचाच एक भाग म्हणजे 2 ऑक्टोबर 1959 रोजी राजस्थानातील नागोरयेथे पंतप्रधान पंडित नेहरूंच्या हस्ते पंचायत राज संस्थांचे औपचारिक उद्घाटन झाले. पंडित नेहरूंनी लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा त्रिस्तरीय व्यवस्थेला 'पंचायतराज' हे नाव दिले. भारतातील पंचायतराजच्या महत्त्वपूर्ण योगदानाबाबत बलवंतराव मेहता म्हणतात, "जर आपणास पंचायतराज संस्था व तेथील ग्रामस्थ आणि त्यांच्यातील सुप्त गुणांचा उपयोग करण्याच्या क्षमतेवर

विश्वास असेल तर यश नक्कीच त्यांच्या हाती असेल. आज पंचायतराजमध्ये अनेक दोषांचा शिरकाव झाला आहे, परंतु ही भविष्यातील महत्त्वाची शक्ती आहे." (राठौड, २०१०, p. २४&२५)

त्यानंतर पंचायतराज संस्थांचा अभ्यास करून शिफारशी करण्यासाठी स्थापन करण्यात आलेल्या महत्त्वाच्या समितीत अशोक मेहता समिती (1977) आणि डॉ. एल. एम. सिंघवी समिती (1986) यांचा उल्लेख करता येईल. या समितीने केलेल्या शिफारशी लक्षात घेऊन केंद्र सरकारने 64 वे पंचायतराज घटना दुरुस्ती विधेयक सादर केले. याप्रसंगी म्हणजे 15 मे 1989 रोजी पंचायतराजला घटनात्मक दर्जा देणारे घटना दुरुस्तीचे विधेयक मांडताना तत्कालीन पंतप्रधान राजीव गांधींनी मत मांडले की, "भारतातील जनतेकरिता आपण कमाल लोकशाही आणि सत्तेचे कमाल विकेंद्रीकरण सुनिश्चित करूयात, चला आपण सत्ता दलालांना संपूयात, चला लोकांच्या हाती ताकद सुपूर्द करूयात." (मॅथ्यू, २०११, p. १५) यावरून लोकशाही विकेंद्रीकरणासाठी आवश्यक असणाऱ्या पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक संरक्षणाची व अधिकाराची आवश्यकतेची कल्पना येते. हे 64 वे घटना दुरुस्ती विधेयक संमत होऊ शकले नाही. 1991 साली सत्तेवर आलेल्या पी. व्ही. नरसिंहराव सरकारने पंचायतराज संस्थाबाबतचे 73 वी घटनादुरुस्ती विधेयक संसदेत सादर केले. या विधेयकाला संसदेच्या दोन्ही सभागृहांची व 17 घटकराज्याच्या विधीमंडळाची मंजूरी मिळाल्यानंतर 20 एप्रिल 1993 रोजी या विधेयकावर राष्ट्रपतीची अंतिम स्वाक्षरी झाली. या नवीन अधिनियमाच्या अंमलबजावणीस सुरुवात झाली.

या 73 व्या घटनादुरुस्तीने पंचायतराज संस्थासंबंधी विविध तरतुदी करण्यात आल्या. त्यात संस्थांना घटनात्मक दर्जा देणे, ग्रामसभे संबंधी तरतूद करणे आणि पंचायतराज संस्थेच्या कार्यकाल व संरचनेत एकसूत्रता आणण्याबाबत तरतुदी करण्यात आल्या. तसेच सामाजिक न्यायाचे तत्त्व प्रस्थापित करण्यासाठी अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागास वर्ग आणि महिलांसाठी आरक्षणाबाबत तरतुदी करण्यात आल्या. आरक्षणाची तरतूद वंचित घटकाच्या राजकीय सहभागाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानली जाते. सुरुवातीला महिलांच्या राजकीय अधिकाराच्या वापरासाठी सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती अनुकूल नव्हती. मात्र बदलत्या परिस्थितीमुळे महिलांच्या प्रत्यक्ष सहभागाविषयी जाणीव वाढली, परिणामी 73 व्या घटनादुरुस्तीने महिलांसाठी आरक्षण जाहीर करण्यात आले.

II) 73 वी घटनादुरुस्ती आणि महिला आरक्षण :-

73 व्या घटनादुरुस्तीने महिलांना राजकीय सत्तेत वाटा मिळण्यासाठी आरक्षणाच्या माध्यमातून दरवाजे उघडण्यात आले. आरक्षण म्हणजे समाजातील दुर्बल घटकांना समान पातळीवर आणण्यासाठी त्यांना दिलेली विशेष संधी होय. "आपल्या इहलौकिक जीवनात काही जातींना विकासाची संधी मिळावी यासाठी देण्यात आलेली विशेष सवलत म्हणजे आरक्षण होय." (दत्ताभगत, २००८, p. १०६) समाजाची अर्धीशक्ती असणारी महिला ही शतकानुशतके दुर्बल आणि दुर्लक्षित राहिलेली होती. तिचे कार्यक्षेत्र हे 'चूल आणि मूल' इतकेच मर्यादित होते. महिलांचा समाजातील दर्जा आणि राजकीय स्थान उंचावण्यासाठी आरक्षणाची आवश्यकता होती. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांना राजकीय अधिकार देण्यात यावेत. यासाठी विविध स्तरावरून प्रयत्न करण्यात आले. प्रामुख्याने सहाव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये ग्रामीण विकासात ग्रामीण महिलांचा सहभाग महत्त्वाचा आहे, हा विचार मान्य करण्यात आला. यासोबतच असाही विचार समोर आला की महिलांना आरक्षणाद्वारे प्रतिनिधित्व देण्यात आले तर त्यांच्या सहभागाच्या बाबतीतील अडथळे दूर होतील.

वरील सर्व पार्श्वभूमी लक्षात घेता 1993 साली 73 व्या घटनादुरुस्तीने पंचायतराज संस्थामध्ये कलम 243(D)नुसार महिलांना 33% आरक्षणाची तरतूद केली. या 33% जागा खुला प्रवर्ग, इतर मागास वर्ग, अनुसूचित जाती व जमातीतील महिलांसाठी राखून ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली. 73 वी घटनादुरुस्तीनंतर महिलांच्या थेट राजकीय सहभागाला सुरुवात झाली. त्यानंतर 2011साली महाराष्ट्र शासनाने स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांचा राखीव जागेची मर्यादा 50% पर्यंत वाढवण्याचा निर्णय घेतला. 2020 पर्यंत भारतातील 20 घटकराज्यात 50% आरक्षण जाहीर करण्यात आले. त्यामुळे महिलांच्या राजकीय सहभागाचा मार्ग आणखीन रुंदावत गेला. म्हणजेच परंपरेने 'पाळण्याची दोरी' असणाऱ्या महिलांच्या हातात 'गावाच्या विकासाची दोरी' आली असे म्हणता येईल.

III) महिला आरक्षण व महिलांचे सबलीकरण:-

73 व्या घटनादुरुस्तीतील आरक्षणाच्या तरतुदीमुळे साहजिकच महिलांच्या राजकीय सहभागाला चालना मिळाली. हा निर्णय म्हणजे महिलांच्या सबलीकरणासाठी टाकलेले एक भक्कम पाऊल म्हणता येईल. महिलांचे सबलीकरण म्हणजे तिच्यातील बुद्धिमत्ता, निसर्गदत्त शक्ती आणि सामर्थ्य उंचावणे; तसेच तिची स्वतःची ओळख, विचारस्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती आणि कृती स्वातंत्र्य या सोबतच तिच्या जीवनातील प्रत्येक क्षेत्राला हाताळण्याचे सामर्थ्य तिच्यात निर्माण करणे होय." महिला सबलीकरण म्हणजे महिलांचा सत्ता विभागणीत समान वाटा, निर्णय प्रक्रियेत योग्य स्थान आणि सामाजिक, राजकीय तसेच आर्थिक जीवनात याबाबतची समानता प्राप्त होणे होय." (भसीन, २०१६, प. १९) मुठील तक्त्यावरून पंचायतराज मधील महिलांच्या सहभागाचे आणि त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने मिळालेल्या समान प्रतिनिधित्वाच्या प्रमाणाचे अध्ययन करता येईल.

तक्ता:-

अ. क्र.	पंचायतराज संस्था	भारतातील पंचायतराज संस्थांची संख्या	पंचायतराज संस्थातील निर्वाचित सदस्यसंख्या	पंचायतराज संस्थातील निर्वाचित महिलांची सदस्य संख्या
1	ग्रामपंचायत	253268	2903277	1292203
2	पंचायत समिती	6614	180000	75620
3	जिल्हा परिषद	630	17527	8091
एकूण	--	260512	3100804	1375914

स्रोत:- www.panchayat.gov.in

वरील तक्त्याचे अवलोकन केल्यास (Ministry of Panchayat Raj Government च्या Basic Statistic of Panchayat Raj Institutions मध्ये प्रकाशित आकडेवारी) असे लक्षात येते की, पंचायतराज मधील ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषदेच्या संस्थातील निर्वाचित महिलांच्या सदस्यांची संख्या ही 1375914 इतकी आहे. यावरून असे सिद्ध होते की, महिलांना पंचायतराजमध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रतिनिधित्वाची संधी मिळत आहे. वरील तक्त्यातील आकडेवारी ही पंचायतराज मधील महिला प्रतिनिधींची

आहे. मात्र व्यापक अर्थाने महिलांच्या सहभागाचा विचार केला तर सहभागाची संख्या ही प्रतिनिधीच्या संख्येपेक्षा अधिक असू शकते. म्हणजेच महिलांच्या राजकीय सहभागाचा विचार हा लोकप्रतिनिधीत्वा पुरता मर्यादित न करता तो निवडणूक लढविणे, राजकारणाबद्दल मत व्यक्त करणे, मतदान करणे आणि पक्षकार्यात सहभागी होणे या दृष्टीने केल्यास ही संख्या आणखी अधिक निघू शकते.

महिलांचा राजकीय सहभागात वाढ करणे, सामाजिक न्यायाचे तत्त्व प्रस्थापित करणे, स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करणे अशी विविध उद्दिष्टे ठेवून पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांसाठी आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. त्याचा सकारात्मक परिणाम असा झाला की, पंचायतराज संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला. सुरुवातीला हा सहभाग संख्यात्मक, प्रतीकात्मक होता. आता तो दृश्यात्मक बनत चालला आहे. यात महिलांचे निवडून येणे दखलपात्र बनत चालले आहे. कारण आरक्षणामुळे सदस्यत्वाबरोबरच प्रमुख पदावर येण्याची संधी मिळत आहे. म्हणजेच महिलांना ग्रामपंचायतीचे सरपंच, पंचायत समितीचे सभापती आणि जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष या सारख्या महत्त्वाच्या पदावर विराजमान होण्याची संधी मिळत आहे. वरील तक्त्याचे अवलोकन केल्यास असे लक्षात येते की भारतातील ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या पंचायतराज संस्थांची संख्याही 260512 इतकी आहे. या संस्थातील सरपंच, सभापती आणि अध्यक्ष या प्रमुख पदावर महिला पुरुषांच्या बरोबरीने विराजमान होत आहेत. यामुळे पंचायतराज संस्थांमध्ये महिलांना आपल्या नेतृत्वाची चुणूक दाखवण्याची संधी मिळत आहे.

अनेक महिला नेतृत्वाने राजकीय सहभाग हा सक्रियपणे नोंदविताना स्थानिक प्रश्नांचे रूढ अग्रक्रम बदलून मुलभूत गरजांना व सुविधांना प्राधान्य देत उपलब्ध संसाधनांचा योग्य तो उपयोग करण्याची एक वेगळी दृष्टी दाखविली आहे. "स्त्रियांच्या पुढाकारामुळे पाणी, आरोग्य, सांडपाण्याच्या सुविधा, शिक्षण यासारख्या जिवाळ्याच्या बाबींना अग्रक्रम मिळत आहे. स्त्रियांचे औदासिन्य व संकुचित वृत्ती मागे पडून त्या हिरारीने पुढे येत आहेत. पर्यायाने स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी महत्त्वपूर्ण रित्या हातभार लागत आहे." (शिरापुरकर, २०११, p. २७२) महिला नेतृत्वाने पंचायतराज संस्थांमध्ये पायाभूत गरजा पुरविण्याबाबत विविध महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले आहेत. गावाचे सामाजिक स्वास्थ्य जपण्यासाठी दारुबंदी सारखे कळीची विषय पुढे आणले आहेत. तसेच विकासात्मक प्रश्नाबाबत ही महिला नेतृत्व पुढाकार घेताना दिसत आहे. त्यात निधीचा वापर योग्यरीतीने करणे, सामाजिक कार्यक्रम राबविणे, महिला व बालकांच्या आरोग्याचे प्रश्न व भ्रष्टाचार निर्मूलन इत्यादी. यासारख्या महत्त्वपूर्ण कार्यातून व निर्णयातून महिला नेतृत्व आणि आपला ठसा उमटविण्यास सुरुवात केली आहे. यावरून आपणास असे म्हणता येते की, 73 व्या घटना दुरुस्तीने महिलांना आरक्षणाच्या माध्यमातून राजकीय सहभागाची संधी दिली. या संधीचा फायदा घेत महिलांची सबलीकरणकडे वाटचाल सुरू झाली आहे.

निष्कर्ष:-

- i) पंचायतराज संस्थांच्या विकासातील महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे 73 वी घटनादुरुस्ती मानली जाते.
- ii) 73 व्या घटनादुरुस्तीने महिलांना 33% आरक्षण देऊन राजकीय सहभागाची संधी दिली. भारतातील विविध घटकराज्यात आरक्षणाचे प्रमाण 50% पर्यंत वाढविण्यात आले आहे.
- iii) पंचायतराज संस्थांमध्ये आरक्षणामुळे सहभागाची संधी मिळाल्याने महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला आहे.
- iv) पंचायतराज संस्थांमध्ये महिलांनी राजकीय सहभागाबरोबरच विविध समाज उपयोगी व विकासात्मक निर्णय घेऊन आपल्या नेतृत्वाची चुणूक दाखविली आहे.

v) पंचायतराज संस्थातील सहभाग आणि नेतृत्वाची संधी यामुळे महिला सबलीकरणास चालना मिळत आहे.

संदर्भ सूची:-

गोडबोले, म. (२०१४). *जवाहरलालनेहरूंचेनेतृत्वएकसिंहावलोकन*. पुणे : राजहंसप्रकाशन.

ठोंबरे, स. (२००७). *जिल्हाप्रशासनआणिस्थानिकस्वशासन*. औरंगाबाद : कैलाशपब्लिकेशन्स.

दत्ताभगत, न. क. (२००८). *आरक्षणविषयकचळवळीतबहुजनांचेयोगदान-आरक्षणसत्यवविपर्यास*. औरंगाबाद : चिन्मयप्रकाशन.

बंग, क. आ. (२००५). *भारतातीलस्थानिकस्वशासनविशेषसंदर्भ - महाराष्ट्रराज्य*. नागपूर: श्रीमंगेशप्रकाशन.

भसीन, क. (२०१६, सप्टेंबर --). भारताच्यासंदर्भातमहिलासक्षमीकरण. *महिलासबलीकरण*, p. १९.

मॅथ्यू, ज. (२०११, फेब्रुवारी --). पंचायतीराजसंस्थाकरितानवीनव्यवस्था-काळाचीगरज. *ग्रामसभा* : लोकशाहीचेलोकशाहीकरण, p. १५.

राठौड, म. (२०१०). *पंचायतीराजऔरमहिलाविकास*. जयपूर : पोइन्टरपब्लिशर्स.

शिरापूरकर, त. ज. (२०११). *भारतीयराज्यघटनावघटनात्मकप्रक्रिया*. पुणे : दयुनिकअकॅडमी.